

Міхаіл Тарэлка

Філіял „Інстытут мовазнаўства імя Яўба Коляся” Цэнтра даследаванняў
беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі

Мінскі тафсір 1686 г. Вынікі апошніх даследаванняў¹

Першага красавіка 2016 г. у Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей ЦНБ) пачалася праца над праектам па падрыхтоўцы да выдання найстарэйшага з вядомых на сёння спісаў тафсіра – выбітнага помніка пісьменства татараў былога Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ), які захоўваецца ў фондах бібліятэкі пад шыфрам П16–18/Ср2 (P214)².

Дадзены рукапіс, пра існаванне якога ў зборах ЦНБ стала вядома на пачатку 2000-х гадоў, ужо неаднаразова згадваўся ў навуковай літаратуры. Яму цалкам або часткова прысвечаны некалькі артыкулаў айчынных [Сеўрук 2015; Тарэлка 2006, 2012, 2015b] і польскіх даследчыкаў [Droz 2014; Jankowski 2015]. Акрамя таго, рукапіс быў апісаны ў адпаведным каталогу [гл. Тарэлка, Цітавец 2011: 24–27].

Галоўныя высновы, якія былі зроблены, наступныя:

1. Першыя суры перакладзены на цюркскую мову, а суры 19–114 – на польскую.
2. Пераклад выкананы Ур’яшам б. Ісмаілам, імамам мусульман г. Мінска (указана ў калафоне).
3. Перапісчык названы, верагодна, Фані б. Асі³ (sic!); так указана ў калафоне [гл. Тарэлка 2015b: 205].
4. Месца перапіскі – Мінск (указана ў калафоне).

1 Artykuł zostanie ogłoszony na XVI Międzynarodowym Kongresie Słowistów (Belgrad, 20–27 sierpnia 2018 roku).

2 Далей – P214.

3 ی.ساعن.بی نا.

5. Час перапіскі – магчыма 1686 г. (дата ўказаная ў калафоне без удакладнення таго, датай чаго яна з’яўляецца – перакладу або перапіскі?)
6. Гэта не арыгінал, а копія, што вынікае з характару некаторых памылак [Тарэлка 2013: 140–141].

За час, што прайшоў з пачатку праекта, была сабраная пэўная колькасць фактаў пра асаблівасці графіка-арфаграфічнай сістэмы і мовы гэтага рукапісу, якія мы пастараліся абагульніць і сістэматызаваць у двух наступных раздзелах: 1) Графіка-арфаграфічная сістэма P214 і яе асаблівасці, 2) Мова перакладу P214.

1. Графіка-арфаграфічная сістэма P214 і яе асаблівасці

Арфаграфія славянскага (польскага) тэксту ў рукапісе P214 у цэлым тыповая для славянскіх (польскіх і беларускіх) арабскаграфічных тэкстаў XVII–XVIII стст. створаных у асяроддзі татарцаў былога ВКЛ. Прыводзім табліцу выкарыстаных у рукапісе літар і знакаў для галосных з адпаведнымі знакамі транслітарацыі.

Таб. 1. Табліца транслітарацыі літар татарскай мадыфікацыі арабскага алфавіта выкарыстаных у P214

ا	ب	پ	ت/ة	ث	ح	خ	چ	د	ذ	ر	ژ	ز/ذ	س	ش
’	b	p	t	ṯ	x/h ⁴	ħ ⁵	č	d	z	r	ž	z	s/s ⁶	š
ص	ص	ض	ط	ظ	ع	ف	ق	ك	ل	م	ن	ه	و	ی
š	c	ž	ṭ	ẓ	‘	f	k	k/ŋ ⁷	l	m	n	h	w	j

4 Толькі ў арыенталізмах.

5 Вельмі рэдка, пераважна ў арыенталізмах.

6 Знак для графічнага варыянта літары س (s) з трыма кропкамі пад ёй, якія мы не можам перадаць па тэхнічных прычынах.

7 Сагыр нун.

Tab. 2. Табліца транслітарацыі дыякрытычных знакаў для галосных выкарыстаных у P214

Дыякрытычны знак	Знак транслітарацыі
˘ (<i>fatha</i>)	e / a ⁸
' (<i>damma</i>)	u
˙ (<i>kasra</i>)	i
˘˘ (<i>fatha + alif</i>)	ā
˘˘' (<i>damma + waw</i>)	ū
˘˘˙ (<i>kasra + ja</i>)	ī
˘˘˘ (<i>fatha + waw</i>)	o

У гэксце тафсіра P214 выяўлены наступныя асаблівасці графіка-арфаграфічнай сістэмы характэрныя для рукапісаў XVII–XVIII стст.:

– Галосныя гукі [o] і [u] пазначаюцца ў P214 аднолькава (камбінацыяй літары ɔ і знака *damma*), што характэрна для рукапісаў XVII – XVIII стст. Выключэннем з'яўляюцца некаторыя інтэрпаляцыі, напрыклад, у аяце 20:12: **preṭo žruc boṭi ṭwoje** = *przeto zrzuc buty twoje* (арк. 256a:3), у пачатку суры 27: **'o šulajmānū pišā** = *o Sulejmanie pisze* (арк. 311a), відавочна, дапісаныя пазней іншай рукой, дзе галосны [o] пазначаны камбінацыяй літары ɔ (w) і знака *fatha*, як у рукапісах XIX–XX стст.

– Зычны [z], як і ў іншых вядомых рукапісах XVII – XVIII стст., пазначаецца літарай ض (ḏ) з пакуль што трыма выяўленымі намі выключэннямі, дзе [z] пазначаецца літарай ظ (z), як у рукапісах XIX–XX стст. Пры гэтым невыпадковым падаецца, што ўсе яны паходзяць ад аднаго караня: **wejzrī** = *wejrz, wejzrz* (арк. 337b:3; сура 30:50), **pūjzrū'** = *pojrzq* (арк. 353a:7; сура 34:9)⁹, **pūjzrāl** = *pojrzal* (арк. 370a:3; сура 37:55).

– Цвёрды зычны [t] звычайна перадаецца ў P214 літарай ط (ṭ), як у большасці рукапісаў, але сустракаюцца і выпадкі выкарыстання літары ت (t). Гэтая літара акрамя некаторых арыенталізмаў рэгулярна ўжываецца ў словаформе **jeṣt** = *jest* (арк. 249a:5; 249b:1, 2; 250a:4 і г.д.). Іншыя прыклады нешматлікія, **termin** = *termin* (арк. 258b:2, сура 20:59; 265a:9, сура 21:9); **māṣt** = *miast* (арк. 265a:6, сура 21:6). Наконт

8 Толькі ў арыенталізмах.

9 Пра пазначэнне насавога галоснага ў канцы слова гл. далей.

прычынаў рэгулярнага ўжывання літары ت (t) у словаформе **jest** мы пакуль можам выказаць толькі вельмі асцярожную гіпотэзу, што ў першых славянскамоўных тэкстах, запісаных на тэрыторыі былога ВКЛ арабскай графікай, ужывалася літара ت (t), бо тады яшчэ была сувязь з Залатой Ардой і адпаведна з сярэдняазіяцкай пісьмовай традыцыяй, дзе гук [t] перадаваўся літарай ت (t). Потым з прычыны ўсё больш моцнага ўплыву з боку Асманскай імперыі гук [t] пачаў перадавацца літараў ط (t), паводле малаазіяцкай пісьмовай традыцыі, але працэс гэты быў павольны, а такое частаўжывальнае слова як *jest* капіістам P214 наогул усё яшчэ пісалася па-старому.

У спосабе перадачы мяккіх зычных можна адзначыць наступныя асаблівасці:

– Мяккі [sʰ] перадаецца дзвюма літарамі. Часцей выкарыстоўваецца літара ث (s): **kūsci** = *kości* (арк. 249a:1), **ṣṭārūsc** = *starość* (арк. 259a:4). Але ўжываецца і літара س (s): **swenṭim** = *świętym* (арк. 251a:1); **smerci** = *śmierci* (арк. 251a:4) і яе графічны варыянт з трыма крпопкамі пад ёй: **būjenśe** = *boję się* (арк. 352a:1).

– Мяккі [zʰ] перадаецца літарай ز (z) і / або ذ (z). Адрозніць іх адна ад адной з улікам асаблівасцяў почырку даволі цяжка. Пры напісанні адного і таго самага слова ў адных месцах літара больш нагадвае ذ (z), а ў іншых – ز (z). Напрыклад, **nā zemi** = *na ziemi* (арк. 376a:4) але **nā zemi** = *na ziemi* (арк. 249b:5). Аднак, з той прычыны, што ў большасці выпадкаў форма літары, як нам падаецца, больш падобная да ز (z), мы вырашылі ўсюды выкарыстоўваць адзін знак транслітарацыі – z.

– Гукі [g] і [gʰ] як і ў іншых рукапісах пазначаюцца літарай غ (g). Аднак у P214 зафіксаваны спробы адрозніць на пісьме цвёрды [g] і мяккі [gʰ]. Некалькі разоў мяккі [gʰ] перададзены літарай ك (k), якую, відавочна трэба інтэрпрэтаваць як گ (g) без дадатковага элемента: **drūgēgū** (دروگهو) = *drugiego* (арк. 286a:4 /сура 23:91/, 295a:3 /сура 24:58/, 342a:3 /сура 32:4/), **drūgix** (دروگخ) = *drugix* (арк. 305a:4; сура 26:61); **pūwāgi** (پوواگي) = *powagi* (арк. 374a:6; сура 37:180)¹⁰.

10 Цікава, што двойчы літара غ (g) выпраўлена на ك (k) у слове būki „бакі” (арк. 343a:2; сура 32:16) – ці не сведчыць гэта пра тое, што ў пратографе была літара گ (g), з прычыны чаго капііст спачатку прачытаў гэтая слова як būgi „багі”, замяніўшы گ (g) на غ (g) пры перапісцы, а потым, зразумеўшы памылку, выправіў на būki „бакі”?

Яшчэ адзін выпадак пазначэння [gʰ] літарай ك (g) зафіксаваны намі ў кітабе 1847 г. з прыватнай калекцыі.

Літара ◦ (h), якая абазначае фрыкатыўны [h], ужываецца толькі ў некаторых арабізмах, напрыклад, **'allah** = *Allah*, **'ibrāhīm** = *Ibrahim*, а таксама беларусізмах: **zhālawnūju** „з галаўнёю” (арк. 256a:1) і багемізмах: **hānbe** = *hańba* (арк. 273b:1).

– Этымалагічны [r'] паслядоўна перадаецца літарай ر (r): **rekl** = *rzekł* (арк. 249a:3); **preṭū** = *przeto* (арк. 249a:5). Зафіксаваны толькі адзін выпадак перадачы этымалагічнага [r'] літарай ژ: **žekli** = *rzekli* (арк. 329a:2; сура 29:24).

– Для перадачы мяккасці апроч ужывання розных літар: ض, ص, ق для [z], [s], [k] і ز, س, ث (або ك, ك) для [z'], [s'], [k'], выкарыстоўваецца літара ي (i). Часцей за ўсё яна ўжываецца для перадачы мяккасці [v'], напрыклад, **wiedūmij** = *wiadomy* (арк. 249a:1); **wierūj** = *wierzę* (арк. 256b:5); **świewt** = *świat* (арк. 271a:2) і г. д. Але ёсць і іншыя прыклады: **bielūj** = *biały* (арк. 356b:3); **miewt** = *miast* (арк. 277a:5; 277b:2). На наш погляд выкарыстанне літары ي (i) у такой функцыі можа сведчыць пра ўплыў арфаграфіі польскіх лацінскаграфічных тэкстаў. Гэта з'ява даволі часта сустракаецца і ў пазнейшых рукапісах [Тарэлка 2014: 279].

Іншыя асаблівасці:

– На дадзеным этапе даследаванняў намі выяўлены толькі тры выпадкі ўжывання (магчыма памылковыя) літары ح (h): **halaf** „Халяф”¹¹ (арк. 253b:3) пры арабскім خلف [ħalaf]; **harām** „харам, забароненае” (арк. 254a:1) пры ح (h) у арабскай мове: حرام [ħarām] (sic !); **w pihe** [f pux'e] = *w pysze* (арк. 258a:7).

– Часта галосны [e], у тым ліку [e] < [e] ў канцы слова перадаецца спосабам характэрным для персідскага і цюркскага арабскаграфічнага пісьменства – камбінацыяй знака *kasra* і літары ◦ (h): **cebeh** = *ciebie* (арк. 249a:4); **xwālceh** = *chwalcie* (арк. 249b:5); **slūgeh** = *sluge* (арк. 249a:2); **mujeh** = *moje* (арк. 249a:5); **takeh** = *takie* (арк. 250a:6); **pūznākeh** = *poznake* (арк. 249b:4); **dūjzraleh** = *dojrzale* (арк. 250b:3); **'imeh** = *imie* (арк. 249a:8); **pewneh** = *pewne* (арк. 249a:3); **'ūswecilā seh** = *oświecila się* (арк. 249a:4); **'ūmreh** = *umre* (арк. 253b:3); **ktūreh** = *które* (арк. 254a:7); **tweh** = *twe* (арк. 250b:4)¹².

Але ёсць і прыклады напісання без літары ◦ (h): **št wurilamce** = *stworzyłem cię* (арк. 249b:3); **benze** = *będzie* (арк. 250a:5); **muje** = *moje* (арк.

11 Імя ўласнае (пераклад суры 19:66).

12 Перадача галоснага [e] у канцы слова з дапамогай літары ◦ (h) часам сустракаецца і ў іншых рукапісах як XVII ст., так і пазнейшых [Антонович 1968: 207–208].

249a:6); **'ale** = *ale* (арк. 249b:2); **'ūmre** = *umrze* (арк. 249b:8); **'ūdlūncilā** **se** = *odlączyła się* (арк. 250a:8); **būže** = *Boże* (арк. 249a:4).

Зрэдку камбінацыя знака *kasra* і літары ◦ (h) служыць у P214 для перадачы ў канцы слова галосных [i] або [y]: **nih** = *ni* (арк. 280b:1); **'ābih** = *aby* (арк. 389a:2).

– Насавы галосны [q] у канцы слова, як і ў многіх іншых польскамоўных рукапісах, пазначаецца літарай *sağır nun*, напрыклад, **lāşķūñ şwujūñ** = *laską swojq* (арк. 249a:2). Адзін раз ён пазначаны літарай *sağır nun* унутры слова: **bendūñc** = *beđac* (арк. 265b:5). Але ў пяці наступных выпадках галосны [q] перададзены раней незафіксаваным у пісьменстве татараў ВКЛ спосабам – літарай ƣ ('): **trūdñū'** = *trudnq* (арк. 351a:3, 4; сура 33:57, 58), **pūjzrū'** = *pojrzq* (арк. 353a:7; сура 34:9), **'ūğnişñū'** = *ognistq* (арк. 353b, глоса; сура 34); **xwālū'ze** = *chwalqce* (арк. 375b:1; сура 38:18).

Магчыма, што ва ўсіх пяці выпадках мы маем справу з пазнейшай карэктурай зробленай іншай асобай. Аднак такі самы спосаб перадачы насавога галоснага ў канцы слова яшчэ сем разоў выкарытаны ў апошніх аятах 39-й суры: **reķñū'** = *rzeknq* (2 разы), **deķlerāciñū'** **şwujū'** = *deklaracjq swojq*, **rājšķū'** = *rajskq*, **xwālū'** **xwālū'** = *chwalq chwalq* (арк. 387a–b). Можна меркаваць, што гэтыя аяты таксама напісаныя іншай рукой, але ў дадзеным выпадку размова ўжо не можа ісці пра пазнейшую карэктурю. Не выключана, што нехта дапамог асноўнаму перапісчыку P214 напісаць гэтыя аяты, што дазваляе гаварыць пра двух капіістаў. Але на цяперашнім этапе даследаванняў рабіць канчатковыя высновы было б заўчасна.

– Быць можа самая яскравая з арфаграфічных (фанетычных?) асаблівасцяў P214 – гэта наяўнасць шматлікіх выпадкаў блытаніны (ўзаемазамяняльнасці?) літар ھ (c) і ځ (z). Блытаюцца гэтыя літары як там, дзе яны пазначаюць мяккія зычныя [z'], [c'], напрыклад, **zblūncil** = *zblqdzil* (арк. 257b:3), **prijce** = *przydzie* (арк. 286b:2), **ciñāz** = *czytać* (арк. 253a:1), **şmerzi** = *śmierci* (арк. 263b:4) і г.д., так і там, дзе яны пазначаюць цвёрдыя зычныя [z], [c], напрыклад, **cūceğū** = *cudzego* (арк. 389b:1), **meci** = *medzy* (арк. 251a:8), **şerze** = *serce* (арк. 309b:6; 318b:10). Некалькі разоў гэтыя літары пераблытаны (перастаўлены) ў адным слове: **būncze** = *bađdzie* (арк. 261a:2), **'icze** = *idzie* (арк. 299b:2), **cezi** = *dzieci* (арк. 318a:4); пра ваганні перапісчыка ў выбары літары сведчаць і напісанні кшталту **şwieci się** (арк. 86b:4), **zbaşwizecelā** = *zbawiciela* (арк. 392a:3), дзе гук [c'] перададзены двойчы – спачатку літарай ځ, а потым c.

Пакуль немагчыма сказаць адназначна, ці маем мы справу са з'явай арфаграфічнага, ці фанетычнага характару. Аднак у рукапісе ёсць прыклады, хоць і нешматлікія, блытаніны і іншых пар глухіх і звонкіх

фанем: **brūx** = *proch* (арк. 265b:7), **'až tū tix čašūw** = *až do tych czasów* (арк. 276a:7); **pūwrūd** = *powrót* (арк. 380b:2), **šlūšil** = *szużył* (арк. 386a:4) і г.д. Сустрадаецца гэта з'ява зрэдку і ў некаторых пазнейшых рукапісах, напрыклад **hleceči** [hl'ež'ečy] „гледзячы”¹³; **poķozise** [pokoc'is'e] „пакоціцца”¹⁴ і г.д.

– Падваенне зычных у P214 пазначаецца як напісаннем дзвюх аднолькавых літар, так і знакам *shadda*: **اننع 'innix** = *innych* (арк. 250a:2), **ناوروصصت nāwrūccese**¹⁵ = *nawróccie się* (арк. 265a:7); але **برمتو bremennū** = *brzemienią* (арк. 250a:7); **پوژصا pūžiccā** = *pożycia* (арк. 263a:5). Пры гэтым у тых выпадках, калі пішуцца дзве літары, над першай з іх ставіцца знак *сукун*, а другая забяспечваецца адпаведным знакам для галоснага, напрыклад, **pānni** = *panny* (арк. 377b:6). Часам абодва варыянты пазначэння сумяшчаюцца, напрыклад, **ķulleģi** = *kollegi* (арк. 380b:5), дзе напісаныя дзве літары ʃ (l), са знакам *shadda* над першай з іх, і знакамі *fatha* над кожнай з літар ʃ (l) (sic!). Параўнайце, таксама **būžži** = *Boży* (арк. 281a:2), дзе напісаныя дзве літары ʒ (ž) са знакам *shadda* над другой (sic!) з іх.

2. Мова перакладу P214

Мова тафсіра – перакладу Карана на польскую мову, у тым ліку мова P214, на наш погляд, мае дзве істотныя асаблівасці. Па-першае, насычанасць субстратнымі беларускімі элементамі, што натуральна для тэксту створанага на этнічнай беларускай тэрыторыі. А па-другое, моцны уплыў мовы арыгінала (арабскай) на сінтаксіс мовы перакладу, што характэрна для перакладаў Святога Пісання. Параўнаеце, напрыклад, уплыў сінтаксісу старажытнагабрэйскай мовы ў перакладзе Бібліі на караімскую мову [Janowski 2009: 513].

2.1 Беларусізмы

Як і мова даследаванняга швейцарскім навукоўцам П. Сутэрам спіса тафсіра 1725 г., што захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Ф. Скарыны ў Лондане, мова P214 змяшчае шматлікія беларусізмы на фанетычным, марфалагічным і лексічным узроўнях.

Фанетычныя беларусізмы

13 Хамаіл першай паловы XIX ст. (арк. 15b), што захоўваецца ў Уздзенскім гісторыка-краязнаўчым музеі. Апісанне рукапісу гл. у [Тарэлка 2015a: 94].

14 Хамаіл XIX ст. з прыватнай калекцыі (арк. 15a). Перапісчык Мустафа Багдановіч.

15 Па тэхнічных прычынах мы не можам перадаць тры кропкі пад літарай ڄ.

У якасці прыкладу фанетычных беларусізмаў у мове P214 можна назваць:

– дэназалізаванае напісанне некаторых слоў: **rūzlūčiles** [rozlučyles'] або [rozločyles'] = *rozłaczyleś* (арк. 261a:6); **rūzlūķe** [rozluka] або [rozloka] = *rozłakę* (арк. 347a:7) і г.д. [параўн., Сутэр 2009: 188];

– блытаніну знакаў для [v] і [u] на пачатку слова, напр., **wštāwične** = *ustawicznie* (арк. 254a:6), **'ūšišci** = *wszyscy* (арк. 343a:7) [параўн., Сутэр 2009: 233];

– наяўнасць пратэтычнага [v], напр., **w wučī** = *w oczu* (арк. 269a:3).

– Зрэдку замест польскага [n'] у некаторых аддзеяслоўных імёнах трапляецца спалучэнне [nʲ], характэрнае для паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы: **rūžmnūženjā** = *rozmnożenia* (арк. 269a:7), **žlūženjā** = *złożenia* (арк. 260b:6); **žeslānje** = *zesłanie* (арк. 379b:3). Акрамя таго, зафіксаваны адзін выпадак напісання дзвюх літар ū (n) для перадачы падваення: **pūrūžūmennem** = *porozumieniem* (арк. 345b:2), што характэрна для паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы [параўн., Сутэр 2009: 235–236].

Марфалагічныя беларусізмы

У прыметніках мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным і вінавальным склонах рэгулярна ўжываецца канчатак *-ij, -uj*: **žiwij** = *żywy* (арк. 248b:3), **wiedūmij** = *wiedomy* (арк. 249a:1), **prāwziwij** = *prawdziwy* (арк. 249a:1) [параўн., Сутэр 2009: 299].

У родным склоне множнага ліку назоўніка *ludzie* замест польскага канчатка *-i* || *-y* ўжываецца беларускі канчатак *-ej*: **žlūzej** = *z ludzi* (арк. 350b:4); **dū lūzej** = *do ludzi* (арк. 350b:5) [параўн., Сутэр 2009: 256].

У творным склоне назоўнікаў адзіночнага ліку ніякага роду побач з польскім канчаткам *-em* сустракаецца беларускі канчатак *-om*: **žārūmnenūm** = *zapomnieniem* (арк. 250b:1); **celcūm** = *cielcem* (арк. 260b:7) [параўн., Сутэр 2009: 269].

Сустракаюцца формы дзеяслова прошлага і цяперашняга (будучага) часоў 1-й ас. мн. л. з беларускім фармантам *-mo*: **'ūbdārilišmū** = *obdarzyliśmy* (арк. 269a:7), **'ūtūrilišmū** = *utworzyliśmy* (арк. 285a7), **'ūčnenū** = *uczyniemy* (арк. 318a:7) [параўн., Сутэр 2009: 331, 344] і г.д.

Лексічныя беларусізмы

У лексічны склад мовы тафсіра ўвайшла пэўная колькасць слоў арыентальнага (арабска-цюркска-іранскага) і беларускага паходжання. Усе яны, на наш погляд, трапілі ў польскі тэкст на правах неперакладальных лексем – тэрмінаў або імёнаў уласных.

Іншымі словамі, на нашу думку, на час ўзнікнення польскага перакладу Карана ў мове беларускамоўных татараў ВКЛ ужо існавала пэўная колькасць беларускіх эквівалентаў для шэрагу ісламскіх паняццяў, якія ў часе перакладу Карана на польскую мову былі ўведзеныя ў тэкст разам з арыенталізмамі.

У тэксце тафсіра P214 ужытыя наступныя арыенталізмы: **namāz** „малітва” (арк. 251a:2; сура 19:31), **zakāt** „міласціна” (тамсама), **ḥalāl** „дазволенае” (арк. 254a:1; сура 19:73) **ḥarām** „забароненае” (тамсама) і г.д.

Што да беларусізмаў, то, імаверна, што самым частотным з іх з’яўляецца лексема **spāsene** [spas’en’e] „збавенне” (арк. 275a:7; 285a:3, 287a:5; 301b:7; 308a:1; 308b:4; 309a:5; 311a:1).

Наступная лексема (пераважна ў значэнні ‘халоп, раб Божы’) за рэдкім выключэннем ужываецца ў беларускім (паўнагалосным) варыянце: **xālūp-** [xalop] „халоп, раб” (арк. 255a:3; 291b:5; 296b:4; 298a:2) або **xūlūp-** [xolop] (арк. 291b:2). Пакуль зафіксаваны толькі адзін выпадак ужывання польскага варыянта: **xlūp** [xlop] = *chlop* (арк. 294b:7).

Згодна Карану, існуе першакрыніца ўсіх Святых Пісанняў, у тым ліку Бібліі і самога Карана – Лаўх аль-Махфуз „патаемная скрыжаль”. У даследаваным намі рукапісе ў яе назве замест польскага слова *księga* тры разы ўжытае беларускае *кніга*: **’ū ḵnize... lawx ’al-maxfūz** „у кнізе Лаўх аль-Махфуз” (арк. 316b:3; сура 27:65), **w ḵnize būžej lawx ’al-maxfūz** „у кнізе Божай Лаўх аль-Махфуз” (арк. 345a:1–2; сура 33:6); **w ḵnize lawx ’al-maxfūz** „у кнізе Лаўх аль-Махфуз” (арк. 352b:8; сура 34:3)¹⁶.

Двойчы ўжытыя выразы **namāz pejūc** „намаз спяваюць” (арк. 276a:4, 380b:6), **ṣalawāt pejūc** „салават¹⁷ спяваюць” (арк. 351a:2 /2 разы/) таксама сведчаць пра існаванне беларускай ісламскай тэрміналогіі да ўзнікнення польскага перакладу Карана [гл. Сутэр 2009: 323].

Нават тройчы ўжыты ў перакладзе 27-й суры ў гісторыі пра прарока Сулеймана беларускі назоўнік *мурашка*: **mūrāšek** [murašek] „мурашак” (арк. 312a:5), **mūrāškā** [muraška] „мурашка” (арк. 312a:5, 6) замест польскага *mrówka* можа быць доказам існавання беларускай ісламскай тэрміналогіі да ўзнікнення польскага перакладу Карана. З той, прычыны, што нідзе болей у Каране гэтае слова не сустракаецца, яно стала назвай суры: „Мурашкі”. Такім чынам, перакладчык тафсіра на польскую мову мог ужо даўно ведаць гэтую суру пад беларускай назвай „Мурашкі” і таму не стаў яе перакладаць як імя ўласнае.

16 На дадзеным этапе даследаванняў нам вядомы два выпадкі ўжывання польскага слова *księga* ў гэтым выразе (арк. 284b:1; 313b:7).

17 Араб. *تاولص* „дабраславенні”.

Штосьці падобнае можна ўбачыць у гісторыі пра Лота. У дзвюх розных сурах у ёй ужыты цалкам беларускі выраз **śemjū jehū** „яго сям’ю” (арк. 315a:5, 372b:6; суры 27:57 і 37:134), што дазваляе разглядаць гэты выраз як назву або частку назвы канкрэтнага апавядання: „[Лот і] яго сям’я”, якую перакладчык Карана (г. зн. Ур’яш ібн Ісмаіл) і / або перепісчык добра ведаў да ўзнікнення польскага перакладу або да знаёмства з ім.

Такім чынам, наяўнасць лексічных беларусізмаў у мове тафсіра, на нашу думку, тлумачыцца не толькі або не столькі дрэнным веданнем польскай мовы перакладчыкам або перапісчыкам, колькі існаваннем на момант стварэння польскага перакладу калі не перакладу Карана або яго асобных частак на беларускую мову, то прынамсі беларускай ісламскай тэрміналогіі.

2.2. Уплыў арабскага сінтаксісу

З той прычыны, што даследаваны намі рукапіс 1686 г., і рукапіс 1725 г., на якім была заснаваная згаданая вышэй манаграфія швейцарскага даследчыка П. Сутэра, змяшчаюць спісы аднаго і таго самага тэксту, высновы, зробленыя П. Сутэрам, шмат у чым датычацца мовы абодвух манускрыптаў.

Сярод іншага П. Сутэр звярнуў увагу на моцны ўплыў на мову тафсіра арабскага сінтаксісу, напрыклад, на насычанасць тэксту калькіраванымі з арабскай мовы састаўнымі часавымі формамі. Прыведзены ім прыклад мае месца і ў даследаваным намі спісе 1686 г.: **klāmālī nā pismū būžze qur’ān ’ā bili ’ūni nā ṭū žārtūjūncimi** „яны хлусілі пра пісанне Божае, Каран, жартавалі пра гэта” (арк. 334a:4; сура 30:10), дзе **bili ’ūni žārtūjūncimi** адпавядае ў арабскаму **كانوا يستهزءون** – камбінацыі дапаможнага дзеяслова *kāna* (быць) і асноўнага дзеяслова ў форме імперфекта [параўн. Сутэр 2009: 63].

Такіх канструкцый у тэксце тафсіра шмат і іх спіс можна працягваць: **nebiḷeḷ... ḷiṭājūncim** „ты не чытаў” (арк. 331b:1; сура 29:48), што таксама адпавядае камбінацыі дапаможнага дзеяслова *kāna* (быць) і асноўнага дзеяслова ў форме імперфекта ў арабскім арыгінале – **ماكنت تتلوا**. Параўнайце таксама **biḷi ’ūni ... ṣlūžūncimi** „яны служылі” (арк. 269b:1), што адпавядае камбінацыі дапаможнага дзеяслова *kāna* (быць) і асноўнага дзеяслова ў форме дзеепрыметніка цяперашняга часу – **كانوا... عابدين** (сура 21:73).

Таксама характэрным прыкладам уплыву арабскага сінтаксісу на мову тафсіра з’яўляецца літаральны пераклад арабскага дзеяслова разам з прыназоўнікам, праз які той кіруе аб’ектам. Напрыклад, у гісторыі пра Майсея (Мусу) напісана: **لعلی آتیکم منها بقیس prinūšā (= przyniose) wām**

ṣtāmṭūṇṭ žhālāwnūju „прынясу вам адтуль галаўню” /літаральна – „з галаўнёю”/ (арк. 256a:1; сура 20:10). Сапраўды, адно са значэнняў арабскага прыназоўніка ب [bi-] гэта сумеснасць. Аднак тут ён ужыты для ператварэння інтранзітыўнага дзеяслова руху ў транзітыўны. Без яго дзеяслоў اتي азначаў бы „прыходзіць”, а з ім „прыносіць”. Перакладчык правільна зразумеў значэнне дзеяслова, пераклаўшы яго „прынясу”, а не „прыду”, але палічыў немагчымым пакінуць прыназоўнік без перакладу.

Арабскі прыназоўнік من [min] адпавядае польскім прыназоўнікам *z* або *od*, аднак татарскі перакладчык Карана імкнецца да аднастайнасці перекладу гэтага прыназоўніка, перадаючы яго амаль усюды польскім прыназоўнікам *od* незалежна ад значэння. Напрыклад, **pewne ’ūn bil ’ūd ślūg nāšix werūncix** „Напэўна, ён быў са слуг Нашых, якія вераць” (арк. 272b:5; сура 37:132); **ṣṭwurul člūweķe ’ūd zemi** „сатварыў чалавека з зямлі” (арк. 278b:4; сура. 38:71) і г.д.

Адсутнасць у арабскай мове інфінітыва ў даданых сказах мэты (пасля мадальных дзеясловаў) таксама часта служыць прычынай узнікнення аналагічных сказаў у мове перакладу: تريد ان تقتلني **xceš žebi mne žābil** „ты хочаш мяне забіць (літаральна «ты хочаш, каб мяне забіў»)” (арк. 319b:5, сура 28:19); ارید ان انکحک **jā xce žebim ṭube pūšlūbil** „Я хачу цябе ажаніць (літаральна «Я хачу, каб я ажаніў цябе»)” (арк. 320b:2, сура 28:27) і г.д.

Часам у мове тафсіра захоўваецца характэрнае для арабскай мовы недапасаванне дзейніка і выказніка па ліку, напрыклад, ویدا لهم سینات **i benze jim wiedūme nāgūrše ġrexi** „і будуць (літаральна «і будзе») ім вядомыя найгоршыя грахі” (арк. 384b:5–6; сура 39:48) [параўн. Сутэр 2009: 61].

3. Заключэнне

Праца па падрыхтоўцы да выдання рукапісу P214, пачатая ў 2016 г. і разлічаная амаль на пяць гадоў, яшчэ далёкая ад завяршання. Таму, безумоўна, прыведзеныя вышэй факты будуць неаднаразова пераправярацца, дапаўняцца, аналізавацца.

Аднак, незалежна ад таго, якія складанасці або адкрыцці чакаюць нас наперадзе, можна сказаць, што ўвядзенне ў навуковы ўжытак найстарэйшага спіса тафсіра адкрые для даследчыкаў рукапіснай спадчыны татараў былога Вялікага княства Літоўскага новыя магчымасці і перспектывы.

Бібліяграфія

- Антонович Антон (1968), *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс.
- Drozd Andrzej (2004), *Koran staropolski. Rozważania w związku z odkryciem tefsiru mińskiego z 1686 roku*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 36, s. 237–250.
- Jankowski Henryk (2009), *Translations of the Bible into Karaim*, „Religion Compass”, 3/4, p. 502–523.
- Jankowski Henryk (2015), *Cechy graficzne i językowe tekstów turkijskich w zapisie kopistów polsko-tatarskich*, w: *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, Toruń, s. 139–172.
- Сеўрук Дзмітры (2015), *Прыніскі рэлігійнага зместу на старонках Мінскага тэфсіра 1686 г. (Р 214): спроба моўнага і рэлігійнага аналізу. Беларусь і цюркска-ісламскі свет. З нагоды 615-годдзя ўзнікнення татарска-мусульманскай супольні на землях ВКЛ*, *Зборнік навуковых прац*, Мінск, с. 116–125.
- Сутэр Пауль (2009), *Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск.
- Тарэлка Міхаіл (2006), *Калафоны Мінскага тафсіра 1098 / 1686 г., Здабыткі*, 8, Мінск, с. 34–43.
- Тарэлка Міхаіл, Цігавец Алена (2011), *Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны*, Мінск.
- Тарэлка Міхаіл (2012), *Тэфсір 1686 г. (Тэксталагічны аналіз сурь 36; папярэднія вынікі)*, *Беларусь і цюркска-ісламскі свет. З нагоды 615-годдзя ўзнікнення татарска-мусульманскай супольні на землях ВКЛ. Зборнік навуковых прац*, Мінск, с. 137–147.
- Тарэлка Міхаіл (2014), *Адаптацыя арабскага пісьма для перадачы славянскіх (беларускіх і польскіх) тэкстаў*, *Slavic Alphabets in Contact*, ed. by Vittorio S. Tomelleri and Sebastian Kempgen, Bamberg, p. 263–289.
- Тарэлка Міхаіл (2015a), *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны*, Каталог, Мінск.
- Тарэлка Міхаіл (2015b), *Калафоны мінскага тафсіра 1098 / 1686 г., Путь длиною в полстолетия. К 50-летию образования отдела редких книг и рукописей Центральной научной библиотеки им. Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси*, Минск, с. 203–211.

Michael Tarelka

The Minsk Tafsir of 1686. The results of the recent researches

The article talks about the oldest copy of the Polish translation of Koran made in Minsk by the Tatar (Muslim) interpreter Uriash ibn Ismail (Imam of Minsk) in the second half of the 17th century. The article consists of two parts devoted to the orthographic system of the manuscript and to the specific features of its language caused by the influence of the Belarusian and Arabic languages.

KEYWORDS: translations of Koran; Slavic (Polish and Belarusian) languages; Tatars of the Grand Duchy of Lithuania.

dr Michail Tarelka – Instytut Językoznawstwa Jakuba Kołasa Centrum Badań Białoruskiego Języka, Kultury i Literatury Narodowej Akademii Nauk Białorusi; zainteresowania naukowe: rękopiśmienna spuścizna Tatarów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

